

I

DE GEBOORTE VAN HET TSAARDOM

Op de koude herfstdag van 12 november 1472 trouwde de 32-jarige grootvorst Ivan III van Moskou met de 23-jarige Sophia, de dochter van Thomas Palaiologos (Palaeologus), despoot van de Griekse staat Morea. Het was Ivans tweede huwelijk en Sophia's eerste. De ceremonie vond plaats in een houten kerk in het Kremlin, naast de nog niet afgebouwde Oespenski-kathedraal, al waren latere Russische kroniekschrijvers het er niet over eens of de plechtigheid nu werd geleid door de metropoliet of een reguliere aartspriester. Ondanks het bescheiden voorkomen had het huwelijk enorme symbolische betekenis: de heerser over Moskou werd een familielid en opvolger van de Byzantijnse keizers. Sophia's oom, Constantijn XI Palaiologos, was in mei 1453 gesneuveld bij de verdediging van Constantinopel tegen de Ottomanen. Dat was tevens het einde van het Byzantijnse Rijk, maar niet dat van de imperiale ambities van de orthodoxe machthebbers. Door te trouwen met Sophia hulde Ivan III van Moskou zich in de mantel van de Byzantijnse keizers.

Het was waarschijnlijk te danken aan Sophia's Romeinse connecties dat Ivan een groep Italiaanse architecten naar Moskou kon halen om nieuwe muren voor het Kremlin te bouwen – de zetel van de grootvorsten die Ivan nu ombouwde tot een keizerlijke vesting.

Marco Ruffo, die in 1485 in Moskou arriveerde, bouwde een aantal Kremlin-paleizen en -kerken. Samen met een andere Italiaanse architect, Pietro Antonio Solari, bouwde hij ook het Facettenpaleis, de rijk gedecoreerde banketzaal en ontvangsthall van de tsaar. Solari, die in 1487 naar Moskou kwam, zag ook toe op de constructie van de Kremlin-torens, waaronder de Spasskaja- of Verlossers-toren. Dit iconische symbool voor Moskou en Rusland draagt nog altijd de inscriptie ter nagedachtenis aan de architect die hem bouwde: de tekst op de binnenpoort is in het Russisch, die aan de buitenkant in het Latijn. Die eerste luidt: ‘In het jaar 6999 [1491], in juli, door Gods genade, werd deze toren gebouwd, op bevel van Ivan Vasiljevitsj, soeverein en autocraat van alle Roeslanden en grootvorst van Vladimir en Moskou en Novgorod en Pskov en Tver en Joegra en Vjatka en Perm en Boelgar en andere in het dertiende jaar van zijn bewind, en hij werd gebouwd door Pietro Antonio Solari uit de stad Milaan.’

Ivans titel somde zowel zijn oude als nieuwe bezittingen op. Terwijl zijn huwelijk en ambitieuze bouwproject vooruit wezen naar de imperiale toekomst, was zijn titel als heerser van ‘alle Roeslanden’ en de claims op individuele gebieden geworteld in het verleden – om precies te zijn in de middeleeuwse oorsprong van zijn dynastie en rijk. Historici wijzen op de tweeledige bron van de macht van de Moskovische vorst, die tegelijk functioneerde als kan en als *basileus* (de Byzantijnse keizer) – tegelijk als seculiere en religieuze leider van het rijk. Wat bij deze focus op de dubbele bron vaak over het hoofd wordt gezien is het belang van de titel grootvorst, die helemaal tot halverwege de zestiende eeuw een centrale rol zou blijven spelen voor de identiteit van Ivan III en zijn opvolgers. De titel associeerde de vorsten van Moskou met de machthebbers van het Kievse Rijk uit het verre verleden, waardoor de vorsten het oppergezag over de Roeslanden konden claimen – de voormalige Kievse bezittingen die zich uitstrekten van de Zwarte Zee in het zuiden tot de Baltische Zee in het Noorden.

Ivans recht om zowel de plaatsen Vladimir en Moskou als Novgorod en Pskov te besturen was gebaseerd op zijn claim van afstamming van de Scandinavische Rurikse dynastie, waarvan de oorsprong terugging tot de legendarische figuur van Vikingkoning (*konung*) Rurik.

De Ruriken hadden het Kievse Rijk geregeerd als een sterke staat die het toppunt van macht bereikte van de elfde tot de vroege twaalfde eeuw. Tot de meest vereerde vorsten van Kiev hoorde Volodymyr (Vladimir), die het rijk bestuurde van 980 tot 1015 en het Byzantijnse christendom invoerde in de Roeslanden, een prestatie waarvoor de orthodoxe kerk hem heilig verklaarde. Een andere belangrijk figuur was Vladimirs zoon Jaroslav de Wijze (978-1054), de bouwer van de Sint-Sophiakathedraal in hartje Kiev. Volgens de overlevering voerde hij het eerste Russische wetboek in en bevorderde hij de kroniekschrijving. Ten slotte was er nóg een Vladimir, bekend als Monomach vanwege zijn familieconnectie met de Byzantijnse keizer Constantijn IX Monomachos, die in de loop van zijn twaalfjarige bewind (1113-1125) de aangetaste eenheid van het Kievse Rijk wist te herstellen.

De Rurikse heerschappij over het Kievse Rijk kwam halverwege de dertiende eeuw abrupt ten einde, toen de Mongolen, vergezeld door Turkse steppestammen die in het rijk bekendstonden als Tataren, de Russische vorstendommen aanvielen en onderwierpen. In de herfst van 1237 stuurde Batoe Khan, een kleinzoon van Dzjengis Khan en stichter van het oostelijkste deel van het Mongoolse Rijk, gezanten naar vorst Joeri van Vladimir in de noordoostelijke Roeslanden om zijn overgave te eisen. De vorst weigerde. In de volgende paar maanden belegerden en vernietigden de Mongolen Rjazan en een aantal andere Roessteden. De vorst zelf sneuvelde bij een veldslag in maart 1238. In de winter van 1239 plunderden de Mongolen de steden Tsjernihiv (Tsjernigov) en Perejaslav. Het jaar daarop doken ze op in de buurt van Kiev, ooit het centrum van een enorme staat. Omdat Kiev zich niet wilde overgeven, belegerden de Mongolen de stad met zware stormrammen om de stadswallen te slechten.

‘Batoe plaatste stormrammen nabij de stad bij de Poolse Poort,’ schreef de kroniekschrijver, verwijzend naar een locatie die nu in de binnenstad van Kiev ligt, ‘want daar voerde een dicht woud naartoe. Door onophoudelijk, dag en nacht, in te beuken op de wallen, doorbrak hij ze.’ Begin december snelden de Mongolen over een bevroren beek die niet langer een barrière vormde en stroomden de stad in. Tegen het einde van die korte winterdag namen de Mongolen de stadswallen en palissades over, waar ze de nacht doorbrachten, in afwachting van de dageraad. Dat was waarschijnlijk de angstigste nacht in de het leven van de verdedigers van de stad. Historici geloven dat de Kievse strijders en de resterende inwoners zich terugtrokken in de Maria-Hemelvaartkathedraal. Deze oudste stenen kerk van Kiev werd het laatste toevluchtsoord voor degenen die weigerden te capituleren. ‘Ondertussen renden mensen naar de kerk en haar dak met hun bezittingen,’ schreef de kroniekschrijver over de gebeurtenissen van 7 december 1240, de laatste dag van de verdediging van Kiev, ‘[en] de muren van de kerk stortten in onder het gewicht en aldus werd de vesting ingenomen door de [Tataarse] krijgers.’

Weinig inwoners en verdedigers van Kiev overleefden de val. Batoe en zijn legers trokken westwaarts om de overige Russische vorstendommen te veroveren en Polen en Hongarije binnen te vallen. De Mongolen slaagden deels omdat de Roesgebieden, die ooit verenigd waren rond Kiev, niet langer een coherente staat vormden en werden bestuurd door elkaar om macht en invloed beconcurrerende vorsten. Op het moment van de Mongoolse invasie erkenden de meeste noordoostelijke Roesvorsten, die de gebieden van het huidige midden-Rusland regeerden, de soevereiniteit van de vorsten van Vladimir. Het zuidwestelijke Roesgebied, inclusief de stad Kiev, werd geregeerd door de Galicisch-Wolynische vorsten, terwijl de republiek Novgorod in het noorden onafhankelijk van de andere Roesgebieden opereerde. En de Mongoolse invasie verergerde de politieke fragmentatie van Kiev-Roes alleen maar. Het Mongoolse bewind over wat nu Oekraïens en Wit-Russisch grond-

gebied is, was grotendeels indirect en hield maar een paar decennia stand. Het gebied kwam uiteindelijk onder controle van het groot-hertogdom Litouwen en het koninkrijk Polen. Verder naar het noorden en oosten was de situatie anders. De Mongolen hielden strikt controle over het noordoostelijke Roesgebied, dat mettertijd een overheersend Russisch territorium werd.

Hoewel de eenheid van Kiev-Roes heel ver in het verleden lag, deelden de diverse Roesvorsten, van Kiev en Perejaslav in het zuiden tot Novgorod en Vladimir in het noorden en oosten, in de periode van de Mongoolse invasie toch een gevoel van dynastieke origine. Ze waren ook erfgenaam van Kievs indrukwekkende nalatenschap op het gebied van recht, religie en schrijftaal, en deelden hun Roesidentiteit. Nergens speelde de dynastieke continuïteit van Kiev-Roes een belangrijkere rol dan in Moskovië, de staat die ontstond in het noordoostelijke deel van het voormalige Kievse Rijk onder de soevereiniteit van de Mongolen. Voor het bewind over hun Roesbezittingen, inclusief Novgorod, vertrouwden de Mongolen op onderdanen met de titel 'grootvorst van Vladimir'. Een aantal vorstelijke families concurreerden met elkaar voor de begeerde titel, die prestige, macht en inkomen beloofde voor wie de kans kon overtuigen van zijn loyaliteit en capaciteiten. De Mongoolse (en later Kyptsjaakse) kans verschoven de titel als een lokmiddel van de ene Roesvorst naar de andere, om de vorsten, die verplicht waren om voor de kans belasting te heffen onder hun Roesonderdanen, te motiveren.

De kans speelden de ene vorstelijke lijn uit tegen de andere, in een poging de opkomst van een sterk politiek centrum de kop in te drukken, maar bleken uiteindelijk niet in staat die strategie vol te houden. In de loop van de veertiende eeuw kwam de stad Moskou op als belangrijk nieuw machtscentrum in de gebieden van de Mongoolse Roeslanden. Bij de Mongoolse invasie van de noordoostelijke Roeslanden in 1238 was Moskou nog een klein vorstendom dat niet eens een eigen vorstelijke familie had. Die kreeg men pas onder de Mongolen. De vorsten van Moskou hoorden tot een

jonge tak van de Ruriken, maar dankzij de locatie van hun vorstendom, op het kruispunt van diverse handelsroutes, en hun politieke vaardigheid, werden ze het machtigste vorstenhuis in de noordoostelijke Roeslanden. In 1317 trouwde de vorst van Moskou een zuster van de kan van de Gouden Horde, waarmee hij de titel van grootvorst van Vladimir verwierf en de macht die inherent was aan de positie van vertegenwoordiger van de kan in de Roeslanden.

De voornaamste rivalen van de Moskovieten voor de titel van grootvorst waren de vorsten van Tver, een veel machtiger vorstendom dan Moskou, gelegen tussen Moskovië en de republiek Novgorod. Maar de jonge vorsten van Moskou, wier hoofdstad dichterbij Vladimir, de oorspronkelijke zetel van de grootvorsten, en bij de door de Mongolen gecontroleerde steppe lag, troefden hun concurrenten met succes af. Een aanzienlijke factor in de onverwachte en gestage opkomst van Moskou was het beleid van de metropoliet van alle Roeslanden, het hoofd van de orthodoxe kerk, die rond de eeuwwisseling van Kiev naar Vladimir was verhuisd. Nu vestigde hij zich in Moskou, dat hij tot de nieuwe hoofdstad van zijn uitgebreide kerkprovincie maakte, dat alle gebieden van de Mongoolse Roeslanden omvatte en zich ook uitstreckte tot in het Litouwse Roesgebied. Zowel de Moskouse vorsten als de Roesmetropolieten betoonden loyaliteit aan de Gouden Horde, en hun alliantie hielp Moskou te veranderen in de ware hoofdstad van het noordoostelijke Roesgebied.

Halverwege de vijftiende eeuw waren de vorsten van Moskou, als voornaamste waarnemers van de kans van de Gouden Horde in de Roesgebieden, in een positie om de politieke dominantie van hun meesters te bedreigen. Op dat moment werd de Gouden Horde verzwakt door interne rivaliteit en maakte het een periode van desintegratie door, waarop de Moskouse vorsten zich gingen inspannen voor de soevereiniteit van het Roesrijk. De eerste die dat deed was vorst Vasili II, bijgenaamd de Blinde – zijn vijanden hadden zijn ogen uitgestoken in de ijdele hoop hem als machthebber te diskwalificeren. Maar pas tijdens het bewind van zijn zoon, Ivan III, een man

met een vooruitziende blik, die in 1462 grootvorst werd en regeerde tot 1505, werd het doel van onafhankelijkheid ten slotte bereikt.

Ivan kreeg controle over het hele grondgebied van de Mongoolse Roeslanden. Om zijn onafhankelijkheid van de kans te verzekeren en de opstandige Roesgebieden te regeren, gebruikte hij niet alleen de militaire macht van zijn rijk maar ook krachtige juridische en historische argumenten. Dynastie en patrimonium – twee concepten waarmee de Moskouse machthebbers waren geworteld in het Kievse verleden – vormden de ideologische fundamenten van het tsaardom. De visies op het vorstelijke Roesverleden en een imperiale toekomst zouden elkaar wederzijds versterken in de vijftiende en zestiende eeuw, die cruciaal waren voor de vorming van het Moskovische staatsbewustzijn en het gevoel van identiteit.

In 1471, een jaar voor zijn huwelijk met Sophia Palaiologina, had Ivan III een grote zege behaald in de strijd om zijn macht over het voormalige Mongoolse Roesgebied te consolideren. Zijn troepen hadden de republiek Novgorod, verreweg de grootste en rijkste staat van het rijk, veroverd en onderworpen.

Veel historici hebben de Novgorodrepubliek wel opgevat als een democratisch alternatief voor de autoritaire trend in de Russische geschiedenis, zoals belichaamd in het grootvorstendom Moskou, dat werd bestuurd door machtige vorsten. Sinds de twaalfde eeuw werd Novgorod, met bezittingen die zich uitstrekten van de Baltische Zee in het westen tot de Witte Zee en de Barentszee in het noorden en de Oeral in het oosten, bestuurd door functionarissen die werden gekozen door een volksvergadering. De vorsten van Novgorod functioneerden als militaire bevelhebbers die het welzijn van de burgers dienden, of liever, dat van de patriciërselite. De rijkdom van de republiek kwam niet alleen voort uit grondbezit, maar ook uit handel, want Novgorod was een belangrijke commerciële macht in de Baltische regio. De republiek exporteerde pelzen en andere bosbouwproducten en importeerde textielstoffen voor zichzelf en veel andere Roeslanden.

In 1470 sloot een groep Novgorodse patriciërs onder leiding van Marfa Boretskaja, de weduwe van een voormalige burgemeester van de stad en moeder van de regerende burgemeester, een akkoord met Casimir IV, die zowel groothertog van Litouwen als koning van Polen was (de twee staten hadden een persoonlijke en later in 1385 ook een dynastieke unie gesloten). Casimir zond vorst Michajlo Olelkovitsj, een zoon en broer van de vorsten van Kiev, om Novgorod te helpen zich te verdedigen. Maar de hertog bood verder weinig hulp en Michajlo Olelkovitsj verliet de stad een jaar later. Een Moskovisch leger, gesteund door Tataarse cavalerie, in dienst van Ivan III, viel in de zomer van 1471 Novgorod aan. De inwoners beseften het naderende gevaar toen ze zagen dat hun soldaten zich met afgesneden neuzen en lippen terugtrokken van het veld naar de stadsmuren. De naderende troepen van Ivan III verminkten hun gevangenen en stuurden ze naar huis om de rest van het leger en de plaatselijke bevolking de stuipen op het lijf te jagen.

De beslissende slag, die in juli 1471 plaatsvond aan de Sjelonrivier, liep uit op een zege van de minder talrijke maar meer gedisciplineerde en ervaren Moskovische troepen. De Tataren speelden een belangrijke rol door het Novgorodleger te omsingelen en hielpen bij de achtervolging, gevangenneming en afslachting van de terugtrekkende troepen. Moskovische en Novgorodse kroniekschrijvers zijn het oneens over de details van de veldslag, maar de uitkomst en de betekenis ervan waren helder: Ivan III had Novgorods streven naar behoud van autonomie verpletterd. Burgemeester Dmitri Boretski werd gevangengenomen en op bevel van Ivan geëxecuteerd. Er sneuvelden naar schatting 12.000 inwoners tijdens de slag of in de nasleep ervan. Novgorod moest een enorm tribuut betalen, meer dan twee keer het bedrag dat Moskovië aan de Horde had afgestaan, en haar alliantie met het groothertogdom Litouwen verbreken. De republiek was op haar knieën gedwongen.

Door de kracht van zijn leger kon Ivan Novgorod onderwerpen en de Grote Horde, de voornaamste opvolger van de Gouden Hor-

de, weerstaan. Maar de nieuwe status van het grootvorstendom Moskou en de constante annexatie van nieuwe gebieden vroegen in de ogen van de onderdanen en de buren om een rechtvaardiging. Volgens Moskovische scribenten, die in 1472 precies op het juiste moment een nieuwe versie van de Russische kronieken schreven, had Ivan III op basis van zijn patrimoniale rechten, die teruggingen tot vorst Vladimir van Kiev, Novgorod vanwege insubordinatie ingenomen en gestraft. ‘Van oudsher hoort het volk van Novgorod tot mijn patrimonium,’ zouden de Moskovische gezanten hebben gezegd namens Ivan III, ‘al sinds onze grootvaders en voorouders en sinds grootvorst Vladimir, de achterkleinzoon van Rurik, de eerste grootvorst van ons land, die de Roesbevolking doopte. En sinds die Rurik tot nu hebt u maar één heersende clan van deze grootvorsten erkend [...] Wij, hun verwanten, hebben over u geregeerd en we schenken u [onze genade], en beschermen u tegen [alle vijanden], en zijn vrij om u te straffen als u ons niet erkent in overeenstemming met de oude traditie.’

De verwijzing naar de ‘oude traditie’ was een vrij nieuw kenmerk van de Moskovische politieke cultuur. Vóór Ivan III Novgorod innam, was de Kievse afstamming van de Moskovische vorstelijke lijn amper vermeld door kroniekschrijvers. Tot dan hadden de vorsten van Moskou een machtsstrijd met die van Tver en andere centra gevoerd door een beroep te doen op de kans van de Horde. Verwijzingen naar Kiev en de Rurikse oorsprong van de heersende dynastie waren betekenisloos in de ogen van de kans, die erfgenaam waren van Dzjengis Khan, de stichter van het Mongoolse Rijk. Maar die situatie wijzigde met de voortgaande desintegratie van de Horde. In het jaar dat Ivan zijn bewind over Novgorod consolideerde, werde hij ook de Tataarse legers van Ahmed af, de kan van de Grote Horde. Verontrust door de groeiende macht van Moskou, had Ahmed zijn leger naar de Moskovische grenzen gestuurd, maar de Moskovieten hadden een effectieve defensie opgeworpen en beletten Ahmeds troepen de oversteek van de Oka-rivier. De Tataren keerden terug, de Moskovieten betaal-

den niet langer tribuut en lieten hun voormalige overheersers weten dat hun afhankelijkheid van de Horde voorbij was. Nu Novgorod was verslagen en het Tataarse juk was afgeworpen waren de fundamenteën van de Moskovische soevereiniteit gelegd.

Maar dat was niet het eind van Ivans problemen met zowel Novgorod als de Mongolen. Vijf jaar later werd het scenario van 1471-1472 herhaald. Opnieuw waren Mosковиë, Novgorod en de Horde de hoofdrolspelers. Toen Novgorod in oktober 1477 de condities van het door Ivan III opgelegde verdrag en zijn status van soeverein betwistte, belegerde de grootvorst de stad en dwong hij een nieuwe eed van loyaliteit af. In januari 1478 nam Ivan de stad in. Novgorod was niet langer een republiek. De klok die de burgers opriep naar raadsbijeenkomsten – het symbool van de Novgorodse democratie – werd afgevoerd naar Moskou. Marfa Boretskaja, de leidster van het republikeinse verzet, werd eerst naar Moskou gebracht en daarna naar Nizjni Novgorod, waar ze werd gedwongen de kloostergelofte af te leggen. De rijke grondbezittingen van de metropoliet van Novgorod, van de kloosters en de stadselite werden geconfisqueerd. De leiders van het verzet en hun families werden midden in de winter verbannen en velen overleefden de beproeving niet. Hun landerijen werden geschonken aan dienaren van de Moskouse vorst.

Ivans verovering van Novgorod in 1478 werd opnieuw gevolgd door een militaire confrontatie met de Grote Horde, die tribuut opeiste van de voormalige Moskou-onderdanen. Deze keer vond kan Ahmed een bondgenoot in Casimir IV, koning van Polen en groothertog van Litouwen, die bezorgd was over de val van Novgorod en Moskous groeiende macht aan de Litouwse grenzen. Het Litouwse leger werd geacht de Tataren te vergezellen bij een aanval op Moskou. In de herfst van 1480 verscheen Ahmed aan de Oegra-rivier op de grens van Mosковиë, klaar voor de strijd, maar de Litouwers, die de Tataren door hun grondgebied hadden laten marcheren, kwamen niet opdagen. Ze werden daartoe verhinderd door een aanval op hun zuidelijke, voornamelijk Oekraïense ge-

bieden door een andere nazaat van de Gouden Horde, het kanaat van de Krim. Zonder Litouwse steun riskeerde Ahmed de oversteek van de Oegra niet en keerde hij om. Deze aftocht kwam in de Russische geschiedenis bekend te staan als de laatste actie in de lange strijd voor de afwerping van het ‘Tataarse juk’ en de eerste beslissende bevestiging van de Moskovische soevereiniteit. Moskovië, dat Novgorod behield, begon zijn geschiedenis als een volledig onafhankelijke staat door een democratische rivaal te verpletteren die zich had willen distantieëren van de erfgenamen van de Gouden Horde.

In 1480 had Ivan met succes zijn soevereiniteit gevestigd over de gebieden van de Mongoolse Roeslanden, maar zijn titel ‘soverein en autocraat van alle Roeslanden’, die de Italiaanse architecten een decennium later aanbrachten in de poorten van de Kremlin-toren, suggereerde veel meer dan dat. In 1478, het jaar van de definitieve onderwerping van Novgorod, begonnen Moskovische diplomaten te spreken over de rechten van Moskou op sommige Litouwse gebieden, waaronder Polatsk en Smolensk. In 1490 ging Ivans kanselarij de Kievse afkomst van de Moskovische vorsten gebruiken om zijn claim uit breiden van die twee vorstendommen tot Kiev zelf. In een brief aan de Habsburgse keizer Maximiliaan I sprak Ivan III van het voornemen om, met Gods genade, ‘ons patrimonium, het groothertogdom Kiev, te heroveren, dat wordt bestuurd door Casimir, de Poolse koning en zijn kinderen’. In 1494 werd de Litouwse hertog gedwongen om de nieuwe titel van de Moskovische machthebber te erkennen, inclusief de verwijzing naar ‘alle Roeslanden’. In 1503 en 1504 deelden Moskovische gezanten hun claims op het Kievse patrimonium mee aan hun Litouwse tegenhangers: ‘De steden en gebieden die nu in ons bezit zijn, zijn niet ons hele patrimonium, [dat zich uitstrekt] over alle Roesgebieden, Kiev en Smolensk en andere steden. Met Gods genade is dit ons patrimonium, van oudsher, al sinds onze voorvaders.’

De uitbreiding van de Moskovische patrimoniale claim op de